

O LEXICOGRAFĂ DE NEUITAT: LIA PUȘCARIU MANOILESCU (1907 – 1965) *

Este, desigur, o îndrăzneală din partea mea să încerc acest portret-medalion cu o bază documentară fatalmente săracă, în orice caz mai săracă decât cea de care dispun membrii familiei și unii clujeni¹ sau brăneni. Îmi asum riscul unei schițe incomplete divulgând care a fost substratul opțiunii mele pentru acest subiect. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan” din București, în care lucrez de cinci decenii și în care a lucrat un timp – vai, prea scurt – și Lia Pușcariu Manoilescu, și-a sărbătorit de curând 50 de ani de existență și cu acest prilej am putut constata cât de greu a fost să se reconstituie istoria lui (concretizată până la urmă într-o carte²). Când, la întâlnirea colegială a foștilor și actualilor lui membri, directorul de astăzi al institutului a întrebat câți dintre cei prezenți au cunoscut-o pe o fostă colaboratoare (Rodica Roiu) omisă din lista dată în volum, am văzut doar trei-patru mâini ridicate și am avut revelația faptului că prin împușinarea inevitabilă a celor de vârsta mea dispare și amintirea unor înaintași. Ca una care am cunoscut-o pe Lia Pușcariu Manoilescu la începutul activității mele în institutul menționat, am simțit că am datoria de a consemna mult-puținul pe care îl știu despre ea. La acest sentiment puternic de datorie a contribuit și amintirea dureroasă a ceremoniei de înmormântare a ei (în iunie 1965, la cimitirul bucureștean Bellu), la care am

* Comunicare prezentată la ediția a III-a a Întâlnirilor științifice „Sextil Pușcariu”, Bran, iunie 1999, cu titlul *O fiică a Branului*. În introducere explicam adecvarea epitetului din titlu pentru o persoană care nu s-a născut în localitatea respectivă prin faptul că, în ciuda locului diferit al nașterii și a domiciliilor succesive diferite (Cernăuți, Cluj, București), Lia Pușcariu Manoilescu aparține Branului atât prin descendență și atașament, cât și prin timpul petrecut acolo în perioade diferite ca dimensiuni și, mai ales, ca atmosferă (căci, dacă în prima jumătate a vieții Branul a fost pentru ea un spațiu de vacanță, o oază de agrement și de „încărcare a bateriilor”, mai târziu el i-a fost și un necesar adăpost) și, în consecință, nu i se poate spune nici măcar fiică adoptivă, fiind fiică de drept.

¹ După ce am ținut comunicarea, am aflat că la ediția I a aceluiași manifestări fuseseră prezentate două comunicări despre Lia Pușcariu Manoilescu, rămase nepublicate, și cărora le cunosc și acum numai autoarele și titlurile: Elena Comșulea, *Personalități ale lexicografiei românești: Lia Manoilescu Pușcariu. Din corespondența de la Bran*, și Sabina Teiuș, *Personalități ale lexicografiei românești: Lia Manoilescu Pușcariu. Concepția lexicografică*; vezi Elisabeta Faiciuc, *Sextil Pușcariu (1877 – 1948). Biobibliografie*, Cluj-Napoca, 1998, p. CIV. Sper ca apariția articolului de față să le stimuleze și pe autoarele citate să dea publicității textele lor.

² Academia Română, *Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan” din București. 50 de ani de existență (1949 – 1999)*, coordonatori Mioara Avram, Marius Sala, Ioana Vintilă-Rădulescu, București, 1999.

participat și la care nu a vorbit nimeni dintre foștii colegi sau șefi aflați de față; evocarea mea vrea să fie deci și o târzie reparație morală.

Tăcerea care s-a așternut asupra numelui Liei Pușcariu Manoilescu nu este singura nedreptate de care au avut parte în regimul comunist membrii lingviști – din trei generații – ai familiei Pușcariu. Capul de serie, marele savant Sextil Pușcariu, n-a apucat să sufere în viață efectele nedreptăților, care s-au abătut timp de decenii asupra circulației operelor sale, pentru ca, treptat, să fie „reconsiderat”, inițial cu pași timizi și aproape clandestini, până la recunoașterea deplină de după 1989 (care a culminat cu manifestarea de la Cluj din 1998³). Nepoata lui, Magdalena Vulpe, a suferit direct, de la o vârstă fragedă, povara originii sociale „nesănătoase”, dar a avut avantajul vârstei pentru a ajunge să trăiască recunoașterea meritelor ilustrului ei bunic și ale ei proprii. Într-un fel, cea mai nedreptățită de soartă, mai bine zis de istorie, a fost fiica lui Sextil Pușcariu, Lia, care a suferit și personal, ca fiică și soție, și a trăit în plus nedreptățile făcute la adresa memoriei părintelui și la adresa carierei fiicei sale, iar ce e mai trist e că în privința ei s-ar părea că nu e posibilă recuperarea pentru istoria lingvisticii românești, dat fiind că împrejurările nu i-au permis să lase o „operă”.

Și totuși... Istoria lexicografiei românești nu poate continua să ignore numele Liei Pușcariu Manoilescu, căreia trebuie să i se recunoască faptul de a fi fost principala îndrumătoare a lexicografilor bucureșteni din anii 1948 – 1952, cea care, transmitând experiența școlii clujene, a stat la baza formării unei școli lexicografice bucureștene. Din păcate, în nici o lucrare despre istoria lexicografiei românești, în general⁴, sau specială, despre munca la marele dicționar academic al limbii române (DA/DLR)⁵, în continuarea părții conduse de Sextil Pușcariu, nu i se amintește numele, care poate fi ghicit numai de inițiați din referirile anonime la „puțini specialiști foști colaboratori în echipa lui Sextil Pușcariu”⁶; până și în recentul volum colectiv cu istoria Institutului de Lingvistică din București⁷ ea este pomenită, în treacăt, doar în expunerea globală datorată directorului acestui institut (p. 36), nu și în cea particulară, a sectorului de lexicologie și lexicografie, deși, cu cinci ani în urmă, eu personal o menționasem drept unul dintre cei doi maeștri care „au ctitorit lexicografia bucureșteană”⁸. Tocmai de aceea este necesar să se reconstituie adevărul despre rolul său prin memoria unor martori contemporani.

Am fost un asemenea martor care știe că în momentul când Iorgu Iordan – care avea o experiență lexicografică limitată a colaborării la DA, litera I (de

³ Vezi actele Colocviului Internațional „Sextil Pușcariu” în StUBB Philologia, XLIV, 1999, nr. 1 – 2.

⁴ Vezi Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, II. *De la 1880 până astăzi*, București, 1969.

⁵ Vezi articolul lui Ion Coteanu din LR, VIII, 1959, nr. 4, și articolele lui Iorgu Iordan și Mircea Seche din LR, XIII, 1964, nr. 4.

⁶ Cf. și formula „doi specialiști din vechea gardă a Dicționarului” la V. Cheresteșiu, *Să întocmim un dicționar științific al limbii române*, în SCL, III, 1952, p. 27.

⁷ Citat în nota 2.

⁸ Mioara Avram, *Ctitori și maeștri*, în LR, XLIII, 1994, nr. 11 – 12, p. 513-514.

fapt, *Î*)⁹ – a preluat, în 1948, conducerea „Comisiei Dicționarului”, integrată curând în Institutul de Lingvistică nou înființat la 1 ianuarie 1949, el s-a bazat pe doi foști membri ai echipei Sextil Pușcariu: pe bătrânul Theodor Capidan (fost redactor al literelor *F – L* în cea mai mare parte) și pe mai tânăra, dar competentă și eficientă Lia Pușcariu Manoilescu, care participase aparent puțin la redactare (în volumul cu litera *C*, publicat în 1940, apare ca redactor al articolelor consacrate substantivului *cuget* și verbului *a culca*, împreună cu familiile de cuvinte ale acestora¹⁰; contribuții ulterioare la literele publicate până în 1949, *J – Lojniță*, *D – De*, și la cele nepublicate în acea formă au rămas anonime), dar care crescuse în preajma dicționarului condus de tatăl său. O mărturie cu greutate mai mare decât a celei depuse de mine este mărturia lui Iorgu Iordan însuși din *Memorii*¹¹, exprimată aproape în aceiași termeni: „Singurii lingviști români inițiați în munca lexicografică și care puteau, în condițiile date, să lucreze la dicționar și să învețe pe alții erau Theodor Capidan, fost membru titular al Academiei Române și redactor vreme îndelungată în echipa veche, și Lia Pușcariu, fiica fostului redactor responsabil. De la ei au învățat această meserie [...] primii redactori, recrutați cum s-a putut în acele împrejurări. Au venit, din proprie inițiativă, oameni cu formație universitară, dar cu preocupări foarte diferite, să se angajeze la această muncă, toți din cauză că nu puteau găsi, cel puțin pentru moment, altă întrebuințare. Printre ei, și Demonstene Botez, care era totuși avocat [...]”. La această sumară, dar esențială notație referitoare la persoana în discuție sunt în măsură să fac anumite completări și precizări. Lia Pușcariu Manoilescu a ținut adevărate seminarii/cursuri practice de inițiere în lexicografie a numeroșilor colaboratori permanenți sau ocazionali angajați pentru reluarea și continuarea dicționarului academic, printre discipolii săi figurând nu numai filologi începători, ci și doctori în filologie, profesori universitari ca Mihai Isbășescu, Dimitrie Marmeliuc sau Ion Șiadbei; menționez că de la ea au deprins meseria viitorii conducători ai DLR Ion Coteanu și Mircea Seche. Ea a fost până în teribila vară a anului 1952, când lucrările la DA au fost brutal sistate, instanța supremă de decizie în concepția și tehnica redactării la acest dicționar, având rangul de revizor, în fapt revizor-șef sau expert supervisor.

Am conșcut-o în 1950, când, ca studentă, am intrat pentru întâia oară în marea sală de lucru și de bibliotecă uzuală de la etajul clădirii din str. Spătarului nr. 12, unde era pe atunci modestul sediu al Institutului de Lingvistică din București. Deși în primul an nu am lucrat și eu la dicționar, am putut constata de câtă considerație se bucura, recunoscându-i-se autoritatea incontestabilă. Articolelor redactate sau revizuite de Lia Pușcariu Manoilescu li se găseau eventual unele greșeli ideologice, dacă tolera citate neagreate în epocă (din cauza conținutului lor sau a autorului textului respectiv) – și,

⁹ În prefața lui S. Pușcariu la DA II, partea I, *F – I*, București, 1934, p. 1, este specificat printre cei trei profesori universitari care „vremelnic și în mod incidental au mai făcut redacția primă”: „Cuvintele *ÎNCĂ* și o parte a celor începătoare cu *ÎNSI-* și *ÎNSU-*, în total 16 coloane”.

¹⁰ Vezi prefața lui S. Pușcariu la acest volum, p. I.

¹¹ Vol. al III-lea, București, 1979, p. 137-138.

într-adevăr, am asistat la asemenea ședințe de analiză critică „tovărășească” –, dar nimeni, nici măcar un academician profesor din conducerea institutului, nu le aducea modificări în privința organizării semantice, a definițiilor și a acribiei științifice.

În 1951, când am început și eu să lucrez, pentru scurtă vreme, la DA, am primit, la rândul meu, alături de alți tineri, de la Lia Pușcariu Manoilescu lecții generoase și temeinice de inițiere în lexicografie și apoi am beneficiat, de asemenea, de riguroasa verificare efectuată de aceeași a primelor noastre încercări de aplicare în practică a celor învățate. Fiind începători, ni s-a repartizat o operație mai ușoară, intitulată „introducerea [în vechea redactare] de citate și sensuri noi” și, prin nu știu ce capriciu al memoriei, îmi amintesc de emoțiile pe care le-am avut la validarea contribuțiilor mele la numai două articole de dicționar: introducerea compusului *anemonă de mare* „actinie” (pe baza unui citat din versurile lui M. Beniuc) la articolul *anemonă* și a substantivului *internațională* la articolul *internațional*, -ă adj.; am fost impresionată de atenția cu care le citise și de pertința observațiilor la obiect pe care mi le-a făcut cu scrisul ei fin, în creion, și cu vorba ei binevoitoare, dar fermă, căci observațiile-corecturi au fost însoțite de explicații în prelungirea lecțiilor anterioare. Într-un colectiv majoritar feminin, deși adesea predispus la pauze pentru conversații neprofesionale, Lia Pușcariu Manoilescu se distindea prin ritmul de muncă neîntrerupt decât de cei care o deranjau ca să-i ceară ajutorul. Și în această situație erau nu numai tinerii învățăcei, ucenici de drept, ci și colaboratori mai în vârstă și cu pretenții, cu grade egale sau chiar superioare celei căreia i se adresau pentru consultații. Îmi amintesc de respectul evident cu care era înconjurată, de exemplu, de adevărate doamne ca Ana Canarache, Florica Ficșinescu, Gherghina Haneș-Ghibănescu, Georgeta Ianovici, Iulia Manoliu, Rodica Roiu, Florența Sădeanu, Maria Turdeanu sau de profesorii Th. Capidan (fost academician, exclus în 1948) ori Gh. Dem. Teodorescu (zis Ghedemuță, fiul marelui folclorist) și parcă o văd lucrând cu spor, tăcută și veșnic serioasă, în locul său din colțul lungii mese comune, la care nu avea decât un sertar pentru uz propriu.

În vara anului 1952, întreaga conducere a Institutului de Lingvistică, alcătuită din profesorii membri ai Academiei Iorgu Iordan, director, Alexandru Graur și Alexandru Rosetti, directori adjuncți, a fost înlăturată, fiind acuzată, între altele, de greșita politică de cadre¹², recte de angajarea unor colaboratori „dușmani ai regimului”, iar noua conducere instalată, din care făcea parte și un discipol al lui S. Pușcariu, s-a debarasat rapid de aceștia. Nu știu pentru ce a suferit atunci mai mult Lia Pușcariu Manoilescu: pentru că a fost dată afară imediat, fără un preaviz măcar, sau pentru că simultan, după o celebră „dezbateri” tensionată în Aula Academiei¹³, s-a decis sistarea lucrărilor la marele dicționar academic, opera de

¹² Vezi, de exemplu, SCL, III, 1952, p. 27 și 69, și Referatul „strict confidențial” al lui Leonte Răutu reprodus în *lucr. cit.* la nota 2.

¹³ Vezi *Dezbaterea privitoare la Dicționarul limbii române*, în SCL, III, 1952, p. 7-87, reproduse parțial în lucrarea citată în nota 2, și impresiunile mărturii ale lui Iorgu Iordan, *Memorii*, vol. III, p. 108-109.

căpetenie a tatălui său și a sa personală. Îmi amintesc că în acele zile de teroare am văzut multe persoane – și nu numai femei – ieșind congestionate sau/și înlăcrimate, dintr-o mică încăpere transformată în birou inchizitorial, de la discuția cu noii directori în care li se hotărâse soarta ori numai de la ședința cu pricina (care fusese un adevărat proces public), dar că pe „doamna Pușcariu” – cum îi spunea toată lumea – nu am văzut-o plângând sau manifestându-și indignarea: și-a strâns în tăcere uneltele de scris din sertarul care îi aparținuse și a plecat luându-și cu demnitate rămas-bun de la cei care încercau să-și exprime compasiunea. Nu credea și nu credeam că i se va mai permite vreodată, de forurile comuniste, să se întoarcă în familia Institutului de Lingvistică. I s-a permis totuși, după câțiva ani, în 1956, când se pregătea reluarea lucrărilor la dicționarul în cauză și se simțea iar nevoia stringentă a experienței sale unice: minunea a durat puțin, căci, după ce au fost elaborate, cu contribuția sa substanțială, noile norme de redactare pentru DLR, s-a redescoperit natura necorespunzătoare politic a dosarului său de cadre și la 1 octombrie 1958 a fost din nou îndepărtată din institut și de opera în care pusese atâta suflet. De data aceasta pleca pentru totdeauna. Iorgu Iordan, revenit la conducerea institutului și a dicționarului, a reușit să-i readucă pe unii foști colaboratori, dar nu a reușit să o salveze de la epurare pe Lia Pușcariu Manoilescu.

Scoasă din „câmpul muncii” – ceea ce în 1952 însemna nu numai pierderea remunerației necesare traiului zilnic al ei și al fiicei sale, ci și pierderea dreptului la cartelele de pâine și de alte produse alimentare indispensabile, consecință, poate, mai gravă –, Lia Pușcariu Manoilescu a îndurat cu resemnare aceste lovituri repetate și a supraviețuit prin orientarea spre munci în care își putea utiliza atuu constituit de cunoașterea perfectă a limbii germane: traducerea de literatură/documentație tehnică, de care era mare nevoie în epocă și ca atare se trecea peste dosarele negative ale traducătorilor (rămași anonimi, bineînțeles), și lecții particulare. Mai mult, limba germană i-a înlesnit și reluarea legăturii cu Institutul de Lingvistică, fără a reveni propriu-zis în el, prin antrenarea sa într-o activitate lexicografică bilingvă patronată de institut, dar realizată cu colaboratori externi, pentru care nu se impunea avizul de cadre; astfel, numele Liei Pușcariu a putut apărea, din păcate post-mortem, în chenar de doliu, ca membră, alături de alte două persoane, a comisiei de revizie finală la marele *Dicționar german-român*, București, 1966, coordonat de Mihai Isbășescu și Maria Iliescu¹⁴.

În ipostaza de profesoară particulară de limba germană, o revăzusem pe Lia Pușcariu Manoilescu în 1955 – 1956, când m-am numărat eu însămi, împreună cu soțul meu, Andrei Avram, printre elevii săi la această limbă. Amândoi aveam oarecare cunoștințe de limba germană din liceul de pe vremuri, dar în Lia Pușcariu Manoilescu am găsit profesoara ideală pentru ce ne trebuia nouă: familiarizarea cu limbajul științific de specialitate, cu terminologia lingvistică. Neuitate mi-au rămas lecțiile intime din strâmta și înghesuita sa locuință aflată în Intrarea Țambalului

¹⁴ Ediția a II-a, București, 1988.

(din Bulevardul pe atunci 1 Mai, fost Filantropiei și actualmente Ion Mihalache), în care am citit și comentat cu profesoara noastră cartea lui W. Meyer-Lübke *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, în original, firește, pe un exemplar al lui S. Pușcariu. Am putut aprecia atunci nu numai calitățile ei didactice (măiestria și siguranța predării) și științifice (profunzimea observațiilor de conținut), ci și aspecte ale trăsăturilor ei morale: marea tărie de caracter, care n-a fost o surpriză având în vedere comportarea sa din 1952, amintită anterior, ci și, autentică surpriză, sociabilitatea și chiar umorul. Poate că în atitudinea deschisă/neinhibată față de noi a jucat un rol originea ardelenescă a soțului meu, dublată de înrudirea lui cu prieteni ai ei din tinerețe, sau/și împrejurarea că mă știa pe mine însămi fiică de deținuți politici, ceea ce îi inspira încredere; cert este că Lia Pușcariu Manoilescu mi s-a arătat într-o lumină nouă ca om. Când, peste ani, am citit descrierea lui Sextil Pușcariu a „caracteristicilor Pușcăreștilor”, am înțeles că tăria sufletească și echilibrul, calmul în fața unor „piedici neașteptate” nu sunt numai apanajul bărbaților din acest neam, care ar captiva femeile „prin curajul și purtarea lor cavaleriească” pentru că le oferă „un scut sigur”¹⁵, ci și calități ale femeilor din același neam, căci Lia Pușcariu Manoilescu a trebuit să se descurce fără un asemenea scut tocmai când ar fi avut mai mare nevoie și să fie singură un scut pentru fiica ei. În ce privește umorul – considerat și el de tatăl ei o caracteristică a Pușcăreștilor, „a căror bogăție e adesea umorul lor și voia bună, care nu-i părăsește nici în cele mai grele situații”¹⁶ –, îmi amintesc, ca notă generală, fina ironizare din interior, cu simpatie, a unor ardelenisme de limbă sau de comportare și, ca detaliu concret, zicala definitorie pentru ardeleni, pe care am auzit-o atunci prima oară, „Nu-i pasăre ca porcul și floare ca curechiul”.

Printre caracteristicile Pușcăreștilor, Sextil Pușcariu menționează și „dragostea mare și statornică [a părinților] față de copii”¹⁷. Și această trăsătură se confirmă din plin la relațiile dintre Lia Pușcariu Manoilescu și unica ei fiică rămasă în viață (după pierderea timpurie a celei mai mari), singura ființă pentru care tremura la propriu – la bine și la rău –, fiind în stare să-și piardă calmul proverbial dacă aceasta era în pericol. S. Pușcariu nu pomenește nimic despre o trăsătură complementară: dragostea față de părinți a copiilor din neamul său. Nu știu în ce măsură această trăsătură se verifică la tot neamul, dar Lia Pușcariu Manoilescu a ilustrat-o prin excelență, în fapte și nu în vorbe: a fost o colaboratoare de nădejde a tatălui său în perioada lui activă, un sprijin moral în ultimii ani, triști, ai vieții acestuia și o fidelă păstrătoare a moștenirii lui științifice, pe care a apărât-o și s-a străduit să o valorifice cu un devotament filial și o competență profesională inegalabile. Nu e locul să insist aici asupra avatarurilor, cunoscute acum, ale

¹⁵ În *Spîța unui neam din Ardeal*, ediție, note și glosar de Magdalena Vulpe, Cluj, 1998, p. 136-137.

¹⁶ *Ibidem*, p. 142.

¹⁷ *Ibidem*, p. 141.

publicării volumului al II-lea, *Rostirea*, din lucrarea capitală a lui Sextil Pușcariu *Limba română*, volum apărut în 1959 într-o ediție confidențială „pentru uz intern”¹⁸. Trebuie să menționez însă că primirea pentru erată a exemplarului-semnal din acest volum a însemnat o nouă lovitură pentru Lia Pușcariu Manoilescu: numele ei, care se îngrijise în toate operațiile editării (colaționarea manuscriselor existente, completarea bibliografiei și a listei de „Abreviațiuni”, patru rânduri de corecturi) și alcătuisese, cu trei ajutoare instruite de ea¹⁹, „uriașul indice”, nu mai apărea nici ca îngrijitoare de ediție și nici ca autoare a indicelui²⁰. I-a fost dat deci să-și îndeplinească în anonim până și îndatoririle de fiică și executoare testamentară, dar asta n-a descurajat-o și n-a oprit-o de a lupta până la moarte, prin memorii către Academie, pentru reeditarea lucrării²¹. Ceea ce nu a reușit direct atunci a reușit indirect prin realizările în acest sens ale fiicei sale, căreia i-a transmis arhiva și misiunea sacră de a o aduce în circuitul științific, publicând manuscrisele pregătite de autor pentru tipar.

Despre primii 43 de ani, dintre 1907 (data nașterii, la Cernăuți) și 1950, ai vieții Liei Pușcariu Manoilescu nu pot furniza mărturii personale. Îmi dau seama acum că atunci când am cunoscut-o avea doar 43 de ani, deși o credeam mult mai în vârstă, poate datorită sobrietății exterioare sau pentru că reprezenta pentru mine o altă lume, o altă epocă.

Informațiile despre copilărie și adolescență se datorează lui Sextil Pușcariu și sunt consemnate în volumul său postum *Memorii*²², provenind din scrisorile către soția sa și din fragmente de jurnal. Ele demonstrează, în primul rând, acea dragoste de copii relevată de S. Pușcariu ca trăsătură caracteristică a Pușcăreștilor; această dragoste se reflectă și lingvistic în varietatea numelor prin care este desemnată Lia Pușcariu în textele tatălui său: pe lângă numele oficiale *Lia* – care apare mai ales la vârstele mai mari sau în contexte neutre –, el folosește diverse diminutive/hipocoristice (*Lițchi*, p. 43, 204, 592/*Lițki*, p. 46, *Lilibuț*, p. 135, *Liuța*, p. 366), epitetele metaforice *Păpădia* (p. 101, 139, 234, supranume specific motivat prin comparația explicită „Lia noastră scumpă [...] blondă ca o păpădie” p. 724) și *Pițcăloi*, p. 135/*Pițigoii*, p. 264 (acestea, denumiri la plural, incluzându-l și pe fratele ei, Radu, individualizat de obicei prin porecla *Honți*), ca și expresivul nume onomatopoeic *Pipiri* (p. 264) sau enigmatică denumire (poreclă?) *Fizna* (p. 44). Această onomastică deosebit de bogată trădează deopotrivă fantezia și duioșia părintelui, ultima exprimată și prin diferite caracterizări/descreri ale portretului fizic și moral al fiicei sale: „Lilibuț cu obrăjorul ei de îngerăș” (p. 135), „glasul plin de bunătate și dragoste al fiicei mele” (p. 482), „Lițchi cu ochii strălucitori”

¹⁸ Vezi Magdalena Vulpe, *Notă asupra ediției*, în noua ediție, din 1994, a acestui volum, precum și articolele scrise de P. Țugui, în LL, 1996, nr. 2, p. 91-100, și 1998, nr. 1, p. 26-30, și de Magdalena Vulpe, în LL, 1997, nr. 1, p. 49.

¹⁹ Elena Carabulea, Magdalena Popescu-Marin și Magdalena Vulpe.

²⁰ Vezi lucrările citate în nota 18.

²¹ *Ibidem*.

²² Ediție de Magdalena Vulpe, București, 1978.

(p. 592). Dintre diversele caracterizări făcute de S. Pușcariu câteva merită o atenție specială, fie prin natura lor surprinzătoare față de evoluția ulterioară a Liei Pușcariu (astfel, prima mențiune, dintr-o scrisoare de pe frontul italian al primului război mondial, o numește pe această viitoare întruchipare a hărniciei „Lițchi, *leneșotca tatii*”, dat fiind că „se scoală mai târziu” – p. 43, iar o însemnare ceva mai târzie o descrie drept „grăsuță ca un purcel” – p. 724, în contrast cu silueta de la maturitate), fie, dimpotrivă, prin exactitatea sesizării unor trăsături confirmate în timp; din această ultimă categorie fac parte o portretizare timpurie ca „Lia, fetița mea grațioasă și drăgăstoasă, inteligentă și vioaie ca o veveriță” (p. 242) și altele ulterioare ca „Lia are spiritul scânteietor care prinde imediat esența și dezleagă jucându-se greutățile unei chestiuni nouă. [...] Lia, cu bunătatea ei și sinceritatea gândului, este de o armonie sufletească perfectă. Sănătoși să-mi fie pușorii, căci sunt sigur că [...] vor ieși oameni la locul lor” (p. 510) sau „Lia, cu care ne potrivim la pas, la gustarea în liniște a frumuseților naturii și la bucuria de a umbla” (p. 764). Una dintre aceste portretizări mai ample relevă legătura dintre orientarea ei spre formația filologică și dorința tatălui de a și-o asocia în munca la dicționarul academic; referindu-se, în 1926, la „Dicționarul, pe care am izbutit să-l pun acum pe baze solide”, S. Pușcariu notează în continuare: „Am bune nădejdi că Lia mea, care acum a trecut bacalaureatul atât de bine, va prinde dragoste de lucru și-mi va fi o colaboratoare prețioasă. La vară, la Bran, în plimbări zilnice, voi căuta s-o introduc în tainele filologiei” (p. 761). Discuțiile de la Bran au avut loc – se vede – efectiv, căci între 1926 și 1929 Lia Pușcariu este studentă la Facultatea de Litere a universității clujene. În 1929 devine Lia Manoilescu, căsătorindu-se cu „Grigore Manoilescu, avocat, industriaș, București”²³.

Citatul precedent din *Memorii*, referitor la data și locul opțiunii ei profesionale, se leagă de pasajul care este consacrat fiicei sale de același S. Pușcariu, după vreo zece ani, în *Spița unui neam din Ardeal* (p. 212); „Dintre cei doi copii ai mei și ai Leonorii, născută Dima, Radu și Lia (A VIII 89 și 90), fata, care și la față îmi seamănă mie, are firea cărturarilor Pușcărești, deși e și ea muzicală. Licențiată în litere, ea a fost asistentă la universitatea din Cluj și este colaboratoare la *Dicționarul Academiei*”. Din continuarea „Fetița ei, Lia-Maria (Lia Mică), a fost jertfa invențiilor moderne, murind într-un accident de automobil” se deduce că pasajul a fost scris după 16 octombrie 1935, data accidentului fatal, dar înainte de 14 aprilie 1936, data nașterii celei de a doua fiice, Magdalena (Manina), care nu figurează în listele/tabelele genealogice din această lucrare, editată de ea.

Urme ale activității Liei Pușcariu Manoilescu ca asistentă la Universitatea din Cluj se găsesc în revista „Dacoromania”. Din raportul anual al Muzeului Limbii Române, publicat în volumul al VI-lea, 1929 – 1930 (1931), aflăm, la p. 659, că la 31

²³ Notația lui Pușcariu, *Spița unui neam din Ardeal*, p. 212. Mai multe informații despre Grigore Manoilescu, inclusiv despre lucrările sale publicate, se găsesc la Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, București, 1940, s. v.; vezi acum și ediția anastatică din 1999.

decembrie 1930 Lia Pușcariu Manoilescu era una dintre cei doi asistenți (celălalt era viitorul profesor universitar Ștefan Pașca), în timp ce Dimitrie Macrea (viitorul profesor universitar și el) era doar „practicant”, iar cumnata ei, Maria Pușcariu, era preparatoare; tot acolo, la p. 656, este amintită printre participanții „la ședințe și discuții” (este vorba de renumitele ședințe regulate de comunicări ale Muzeului Limbii Române care aveau loc în fiecare marți), iar la p. 663 ca autoare a unei donații de publicații în valoare de aproape 16 000 de lei. Mai important este faptul că în același volum apare drept coautoare, alături de Ion Breazu, a *Bibliografiei periodicelelor* (1927, 1928), cu mențiunea că „Ion Breazu a lucrat bibliografia literară, Lia Pușcariu Manoilescu [pe] cea lingvistică” (p. 537), partea ei însumând peste 100 de titluri. În anul următor a continuat să colaboreze la bibliografia numită acum *Bibliografia publicațiilor* (1929 și 1930), condusă de Ion Breazu, după cum reiese din DR VII, 1931–1933 (1934), p. 505, nota, unde figurează în fruntea listei celor nouă colaboratori care au scos „parte de fișe” (printre aceștia apărând cinci viitori profesori universitari).

În 1937, când se publică volumul omagial *Études de linguistique roumaine*, cu studii ale lui S. Pușcariu²⁴, era la București, căci figurează la *Tabula gratulatoria* cu această adresă, fără nici un titlu profesional: „Manoilescu Lia, București” (p. XVII). Între 1940 și 1944 a activat, fără funcție oficială, în cadrul Institutului Român de la Berlin, condus de S. Pușcariu²⁵, și a predat, ca suplinitoare, limba română la universitatea din acel oraș.

Între timp, savantul S. Pușcariu se referise, pe plan strict științific, în volumul I, *Privire generală*, din lucrarea *Limba română*²⁶, la o contribuție lingvistică, probabil nepublicată, a Liei Pușcariu Manoilescu: „Un caz interesant de asemenea întrebuințare factitivă a fost relevat de LIA MANOILESCU: *îmi cresc părul, nu-l mai tai însemnează* „îl las să crească”; *mama închină copilul* = se închină pentru el; *m-a întâlnit și m-a jurat să viu s-o văd* = m-a pus să jur (= a insistat mult). Asemenea construcții, necunoscute generațiilor mai vechi, se aud tot mai des la cei tineri”. După cum e ușor de remarcat, avem a face cu semnalarea unei inovații gramaticale în funcționarea unor cuvinte (verbe), o îmbinare între semantica gramaticală și cea lexicală, problemă care a preocupat-o pe cercetătoarea în cauză și în activitatea sa lexicografică. Spre deosebire însă de dicționar, în care consemna întrebuințări atestate în scris sau comunicate oral de alții, de data aceasta pornește de la observarea proprie pe viu a unor fapte de vorbire contemporană; este regretabil că nu cunoaștem forma dezvoltată a acestei contribuții, din al cărei rezumat rezultă că a avut prioritate față de cercetătorii ulteriori ai exprimării valorii factitive sau cauzative în limba română²⁷.

Deși avea o solidă formație și certă vocație de lingvist, Lia Pușcariu Manoilescu nu a avut așadar veleități de autor, mulțumindu-se să contribuie în

²⁴ Cluj/București.

²⁵ Vezi Magdalena Vulpe, în volumul citat în nota 3.

²⁶ București, 1940, p. 50.

²⁷ Temă la modă în ultimii ani, studiată de Emeric Papp, Marina Rădulescu, Maria Iliescu, Kristina van Hecke, Donato Cerbasi.

anonimat la lucrarea fundamentală care este dicționarul-tezaur al limbii române. Spre paguba acestei opere, nu a fost lăsată să colaboreze atâta cât ar fi putut. Cât despre pierderea în anonimat a contribuției sale la dicționarul citat, cred că ar exista o soluție de salvare parțială dacă s-ar pune în aplicare propunerea de acum șase ani a lui Marius Sala, directorul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan”: „Ar fi bine ca acum, când mai există persoane care pot identifica numeroasele grafii din manuscrisul DA, să se facă identificarea porțiunilor redactate” de o serie de iluștri înaintași („lamura lingvisticii și a filologiei românești de atunci”), printre care este numită și Lia Manoilescu Pușcariu²⁸.

La capătul evocării de față este oarecum inevitabilă întrebarea dacă ceea ce a realizat Lia Pușcariu Manoilescu reprezintă ceva pentru cultura românească. Cred că răspunsul la această întrebare l-a dat indirect Mihail Sadoveanu în cele mai admirabile pagini scrise vreodată despre DA și despre munca lexicografilor. Într-un articol publicat în 1933 în „Adevărul literar și artistic” și reprodus în *Opere XIX*²⁹, cu titlul *Pe marginea Dicționarului Academiei* – titlu care ne trimite, poate involuntar, la seria de contribuții din DR ale lui S. Pușcariu *Pe marginea Dicționarului* –, marele scriitor arată mai întâi că „un dicționar e un lucru nu numai important, ci și prea dificil” (p. 453), schițează istoricul încercărilor și realizărilor lexicografice patronate de Academia Română și caracterizează apoi dicționarul condus de S. Pușcariu drept „operă de importanță capitală pentru neamul nostru” (p. 456), chiar „una dintre cele mai frumoase și mai importante cărți ale literaturii noastre” (*ibidem*), „un prietin delicat și discret al unora din ceasurile vieții” (p. 457), „comoara aceasta la care se lucrează de un pătrar de secol” (*ibidem*; acum s-a ajuns la aproape un secol), pentru a afirma în final următoarele: „Sextil Pușcariu a încărunit ca și mine. Ne revedem din când în când și ne aducem aminte de tinereță. Vorbim și despre Dicționar, care va ajunge cândva la izbânda sfârșitului, cu ajutorul altor învățați care acum sunt tineri și vor încărunit și ei. Jertfe de viață, jertfe de tinereță, jertfe de dragoste, pe când lumea cea profană pare preocupată numai de jocuri și combinații ale vieții strict materiale. Într-o zi opera se va întregi și poporul acesta își va avea fixat[ă] în ea inima lui vie. Va fi una dintre cele mai frumoase realizări naționale. Se va fi făcut în umbră și fără zgomot. Se vor bucura de ea generații care încă nu s-au născut. Credeți că e puțin lucru să putem participa și noi la ea, în timpul trecător?” (p. 457-458).

Concluzia mea este că Lia Pușcariu Manoilescu a ilustrat o asemenea „jertfă de viață”, deusă „în umbră și fără zgomot” în slujba Dicționarului Academiei. Contribuția ei se cuvine a fi cunoscută și recunoscută de urmași, măcar de colegii de breaslă și de cei apropiați prin legături sufletești.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”
București, Calea 13 Septembrie, 13*

²⁸ *Institutul de Lingvistică din București la 45 de ani*, în LR, XLIII, 1994, nr. 11 – 12, p. 496.

²⁹ *Publicistică 1904 – 1935*, București, 1964, p. 453-458.